

دانشگاه امام صادق (علیه السلام)

دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی

عنوان پایان نامه
بررسی تطبیق مبانی مشروعیت حکومت از
دیدگاه علامه نائینی و شیخ فضل الله نوری

پایان نامه کارشناسی ارشد پیوسته

استاد راهنما: جناب آقای آیت الله عباسعلی عمید زنجانی

اساتید مشاور:

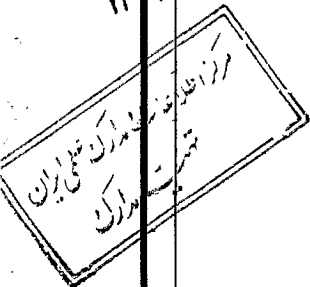
جناب آقای حجت الاسلام محسن کدیور

و
جناب آقای حجت الاسلام محمود تقی زاده داوری

نگارش از: سید حسین حقایقی کد: ۶۸۳۰۳۵۱۱۱

تاریخ: خرداد ماه ۷۶

۱۳۷۷ / ۱۲ / ۱۵

۰۰۴۳۱۱

۱۹۷۹۷

دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی مسؤول عقایدی که
نویسنده در این پایان نامه اظهار نموده نمی باشد.
کلیه حقوق ناشی از این اثر متعلق به دانشگاه امام صادق (ع)
می باشد. و هر نوع استفاده از کل یا بخشی از آن مانند واگذاری
به دیگر مؤسسات، چاپ و مانند آن منوط به اجازه کتبی از
دانشگاه می باشد.

☆—————☆

این اثر ناچیز تقدیم می‌کنم به
روح بلند و ملکوتی عبد صالح خدا
شیخ محمد حسن معزی «رضوان
... تعالی علیه» و محب اهل بیت
پدر بزرگوارم «رحمة... علیه» و
مادر عزیزم.

☆—————☆

چکیده پایان نامه

انقلاب مشروطیت یکی از تحولات مهم دوران معاصر کشورمان است که بدنبال آن رژیم جدید سلطنتی تأسیس شد. مشروعیت رژیم جدید سیاسی در تطبیق آن با مبانی اسلامی مورد اختلاف علماء بود. گروهی انقلاب مشروطه و هدف آن را با مواضع اندیشه دینی مطابق دیدند، در مقابل گروهی مشروطیت و نهادهای آن را با مبانی نظری اندیشه سیاسی شیعی مغایر می دیدند، نماینده این در رویکرد متفاوت فقهی در مورد مبنای مشروعیت حکومت مشروطه دو فقیه بزرگ عصر مشروطه شیخ فضل... نوری و علامه نائینی می باشند. که به بررسی مقایسه ای این دو نظریه پرداخته شده است. در زمینه حاکمیت شیخ نوری با پافشاری بر نظریه ولایت انتصابی فقیه در امور حسبیّه و سلطنت مسلمان ذی شوکت در عرفیات خواهان اجرای احکام شرع می باشد. در حالیکه علامه نائینی بنیان را به مشارکت مردم در اداره امور کشور و برابری با خردمندان امت می داند. نظام نمایندگی را بهترین شیوه حکومتی در آنزمان دانسته و اذن فقها و نظارت آنها را برای مشروعیت دینی نظام سیاسی کافی می داند. در بعد مشارکت سیاسی دیدگاه شیخ نوری با هیچکدام از شاخصهای فرهنگ مشارکتی بر نمی تابد ولی تألیف حکم الهی و حق مردمی وجهه نظر اصلی علامه نائینی می باشد. از دیدگاه شیخ اهرمهای نظارتی بر قدرت سیاسی نیز در مکانیسم های درونی چون فقاقت و عدالت دور می زند اما علامه تأکید زیادی بر شکل و مکانیسم های بیرونی نهادینه شده مراقبت و نظارت می کرد. تدوین قانون اساسی نیز با نظر و اندیشه شیخ همخوانی ندارد و جعل قانون را مخالف را اصل نبوت تلقی می کند ولی از دیدگاه علامه صرف نوشتن قانون اساسی نمی تواند در لسان اخبار، بدعت بحساب آید بلکه از باب مقدمه واجب می گردد. در نگرش به آزادی شیخ اساس آزادی را در اطاعت و تعبد از احکام شرع می داند ولی در اندیشه سیاسی علامه نائینی بواسطه ملاکهای متعددی چون مشارکت مردمی، عدم تمرکز قدرت سیاسی، وجود قانون اساسی می توان آزادیهای سیاسی و اجتماعی را مطرح کرد. در مجموع در مواجهه دو فقیه با مفاهیم سیاسی جدید از یک طرف شاهد ایدئولوژی نخبه گرایانه و نظریه دو قطبی حکومت از طرف شیخ برای تحقق احکام شرع می باشیم و از طرف دیگر علامه نائینی برای نخستین بار تا حدودی آزادی و حق حاکمیت مردمی را در کنار ولایت فقیهان در بستر دین هموار نمود.

پیشگفتار :

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، امام خمینی رضوان... تعالی علیه با تلاش و رهبری مدبرانه‌اش عملاً در جهت استقرار یکی از مهمترین مباحث اسلامی که در حقیقت زمینه اساسی جهت برقراری همه احکام اسلامی می‌باشد دست زدند که همانا آن مهم تشکیل حکومت اسلامی می‌باشد. شهدای همیشه جاوید با نثار قطرات خون خود سند پایداری و بقاء این ودیعه الهی را امضاء نمودند. و همین امر رسالت تبیین مبانی تئوریک حکومت اسلامی را برای محققین و دانش پژوهان به همراه آورده است. بر همین اساس نگارنده این تحقیق با توفیق و عنایت حضرت حق مصمم گردید تا با تتبع و استقصای مبانی مشروعیت حکومت از دیدگاه دو فقیه بزرگ عصر مشروطه بعنوان مقدمه‌ایی برای فهم اندیشه والای حضرت امام رضوان... در باب حکومت اسلامی شاید جزئی کوچک از وظیفه سنگین خود را انجام داده باشد. بر نگارنده این این سطور است از کلیه کسانی که وی را در تهیه و تدوین این تحقیق یاری نموده‌اند خصوصاً حضرت آیت... عمید زنجانی و آقایان حضرت حجة الاسلام کدیور و حضرت حجة الاسلام تقی زاده به عنوان اساتید مشاور مراتب تقدیر و سپاس خود را بیان می‌دارد. در پایان متذکر می‌گردم احتمال خطای استنتاجی در مورد مطالب این تحقیق وجود دارد و نگارنده بدین وسیله پذیرش هرگونه تذکری را سودمند و موجب امتنان خویش از تذکر دهندگان اعلام می‌دارد.

امتنان

والسلام علیکم ورحمة الله و بركاته

سید حسین حقایقی

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
بخش اول: کلیات	

فصل اول: مقدمه - چارچوب تحقیق

۱- طرح موضوع	۱
۲- کتابشناسی موضوعی (بررسی متون موجود)	۱
۳- اهمیت موضوع	۲
۴- مفروض، سؤال اصلی و فرضیه پژوهش	۲
۵- مفاهیم	۳
۶- ابعاد موضوع	۴
۷- سازماندهی تحقیق	۵
۸- منابع و روش تحقیق	۵

فصل دوم: مشروعیت

۱- تاریخچه بحث مشروعیت در اندیشه سیاسی غرب	۷
۲- بحث مشروعیت در اندیشه سیاسی اسلام (رویکرد اهل سنت)	۳۶
۳- بحث مشروعیت در اندیشه سیاسی اسلام (رویکرد شیعه - عصر حضور معصوم (ع))	۴۵
۴- بحث مشروعیت در اندیشه سیاسی اسلام (رویکرد شیعه - عصر غیبت) تا اول نهضت	
مشروطه	۴۹

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
فصل سوم: مشروطیت	
۵۸.....	۱- بحث مشروطیت در اندیشه سیاسی غرب
۶۲.....	۲- وضعیت سیاسی ایران در آستانه نهضت مشروطیت
۶۹.....	۳- روحانیت و نهضت مشروطه
فصل چهارم: شیخ فضل‌ا... نوری	
۸۶.....	۱- زندگی و شخصیت شیخ
۹۰.....	۲- آثار
۹۲.....	۳- ادبیات تحقیق درباره شیخ
۹۴.....	۴- شیخ و نهضت مشروطیت
فصل پنجم: علامه نائینی	
۱۰۰.....	۱- زندگی و شخصیت نائینی
۱۰۲.....	۲- ادبیات تحقیق در مورد نائینی
۱۰۳.....	۳- نائینی و نهضت مشروطیت
۱۰۵.....	۴- عوامل مؤثر در اندیشه سیاسی نائینی
۱۱۰.....	۵- آثار

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
بخش دوم: مبانی مشروعیت حکومت از دیدگاه شیخ فضل ا... و علامه نائینی	
فصل ششم: احکام الهی	
مبحث اول: دو مبنای مشروعیت	
۱ - شیخ و مشروعیت الهی بلاواسطه	۱۱۴
۲ - نائینی و مسئله مشروعیت حکومت مشروطه	۱۲۱
مبحث دوم: دو نظریه دولت	
۱ - شیخ و ولایت انتضایی فقیهان در امور حسیه (شرعیات) و سلطنت مسلمان ذی شوکت در عرفیات	۱۲۶
۲ - نائینی و دولت مشروطه (مأذون از جانب فقیهان)	۱۴۴
فصل هفتم: آراء مردمی	
مبحث سوم: مشارکت سیاسی	
۱ - جایگاه مردم در نظام سیاسی و میزان مشارکت سیاسی	۱۶۲
۲ - شیخ و مشارکت سیاسی	۱۷۳
۳ - نائینی و مشارکت سیاسی	۱۸۵
مبحث چهارم: نظارت	
۱ - لزوم نظارت بشری بر قدرت سیاسی	۱۹۶

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۲۰۶	۲- شیخ و مسئله نظارت
۲۰۸	۳- نائینی و مسئله نظارت
مبحث پنجم: قانون اساسی	
۲۱۳	۱- اندیشه قانون اساسی و محدودیت قدرت سیاسی
۲۱۶	۲- شیخ و قانون اساسی
۲۲۱	۳- نائینی و مسئله قانون اساسی
مبحث ششم: آزادی	
۲۲۵	۱- اسلام و آزادیهای سیاسی
۲۳۰	۲- شیخ و آزادی
۲۳۸	۳- نائینی و آزادی
مبحث هفتم: مساوات	
۲۴۴	۱- مساوات و اندیشه اسلامی
۲۴۷	۲- شیخ و امر مساوات
۲۵۲	۳- نائینی و امر مساوات
فصل هشتم: نتیجه گیری	
۲۵۸	۱- جمع بندی و خلاصه بخش اول

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۲۶۳	۲- مفروض، سؤال اصلی و فرضیه پژوهش
۲۶۴	۳- نتیجه نهائی

فهرست منابع

۲۷۰	الف) منابع فارسی
۲۷۰	۱- کتاب
۲۷۶	۲- مقاله
۲۷۷	۳- روزنامه
۲۷۷	۴- منابع منتشر نشده
۲۷۹	ب) منابع عربی

فصل اول

مقدمه - چارچوب تحقیق

فصل اول : مقدمه - چارچوب تحقیق

۱- طرح موضوع

انقلاب مشروطیت یکی از تحولات مهم دوران معاصر کشورمان است که به سال ۱۳۲۴/م ۱۹۰۶ هج پدید آمد و بدنبال آن رژیم جدید سلطنتی تأسیس شد. مشروعیت رژیم سیاسی جدید در تطبیق آن با مبانی اسلامی مورد اختلاف علماء بود. در رویکرد شیعه مشروعیت حکومت در زمان حضور معصوم (ع) مستقیماً از جانب پروردگار عالم به معصوم (ع) تفویض شده و مردم در مشروعیت حکومت نقشی ندارند. اما در زمان غیبت امام معصوم (ع) شاهد دو دسته نظریه‌های دولت مبتنی بر مشروعیت الهی بلاواسطه و نظریه‌های مبتنی بر مشروعیت الهی - مردمی از جانب فقهاء می‌باشیم. در مواجهه با رژیم جدید مشروطه سلطنتی نیز بر مبنای این دو الگوی نظری دو گونه موضع‌تئوریک ارائه گردید. نماینده این دو رویکرد متفاوت فقهی در مورد مبنای مشروعیت حکومت مشروطه دو فقیه بزرگ عصر مشروطه شیخ فضل‌ا... نوری و علامه نائینی می‌باشند. در این تحقیق به خاطر اهمیت نظریات شیخ فضل‌ا... نوری و علامه نائینی بعنوان فقهایی که اندیشه آنها نماینده یکی از دو الگوی فوق است. نظریات آنها در مورد مبنای مشروعیت حکومت به صورت تطبیقی بررسی خواهد شد.

۲- کتاب‌شناسی موضوعی (بررسی متون موجود)

مطالب منتشره در خصوص شیخ فضل‌ا... و علامه نائینی به سه صورت می‌باشد. یک قسمت آن مطالب مقالات در این زمینه می‌باشد که بیشتر به اندیشه سیاسی این دو فقیه عصر مشروطه پرداخته است. (۱)

یک قسمت از مطالب در مورد شیخ فضل‌ا... بصورت مکتوبات، رسائل و نامه‌ها می‌باشد که

۱- برای نمونه مقاله آقای لطف‌ا... آجدانی تحت عنوان شیخ فضل‌ا... نوری از بندار تا واقعیت، مقاله مجید محمدی تحت عنوان میرزای نائینی مدافع مشروطه مخالف استبداد.

جمع بندی یک موضوع مشخص و یک گفتار مستدل علمی، از آنها محتاج فعالیت می‌باشد. قسمت سوم کتبی که در این زمینه منتشر شده می‌باشد ولی در حال حاضر تحت عنوان تحقیق حاضر به صورت تطبیقی کتابی به رشته تحریر در نیامده است.

۳ - اهمیت موضوع

انقلاب مشروطیت عرصه اندیشه‌های نوینی بود که برخی از آنها منشأ عرفی داشت و برخی دیگر تحولات انقلاب مشروطیت و نظام آن را بر مبنای دیدگاه نظری فقه سیاسی شیعه توجیه می‌کرد. دو گونه موضع نظری از جانب علماء در مورد رژیم جدید ارائه گردید. گروهی انقلاب مشروطه و هدف آن را با مواضع اندیشه دینی مطابق دیدند، در مقابل گروهی نظام مشروطیت و نهادهای آن را با انتساب به غربی بودن یا مبنای نظری اندیشه سیاسی شیعی مغایر می‌دیدند. بررسی تطبیقی این دو جریان اندیشه اولاً می‌تواند روشنگر تحولات نظری فقه سیاسی شیعه از یکسو و تحولات تاریخی دوران معاصر کشورمان از سوی دیگر تلقی گردد. ثانیاً در مواجهه فقهاء با مفاهیم سیاسی جدید از قبیل حقوق مردم، آزادی، قانون اساسی، وکالت، آراء اکثریت شاهد پویائی و بسط معرفت دینی در برخورد با مسائل جدید و مستحدثه در زندگی اجتماعی می‌باشیم. ثالثاً پژوهش و مطالعه درباره نظریات علمای نظریه پرداز حکومت مشروطه و یا مخالف آن می‌تواند بعنوان سابقه‌ای برای فهم اندیشه حکومت اسلامی و نظریه ولایت مطلقه فقیه که مبنای تحولات انقلاب اسلامی و حکومت جمهوری اسلامی بود، قرار گیرد.

۴ - مفروض، سئوال اصلی و فرضیه پژوهش

۱- مفروض: هر حکومتی تمایل به بقای خود دارد. یکی از راههای مهم ابقای خود ایجاد و استمرار دادن مشروعیت خود می‌داند. لذا مدعی مشروعیت است. در دوره تشکیل رژیم مشروطه سلطنتی تعارض و تضاد بر سر بنیان مشروعیت حکومت بین شیخ فضل ا... نوری و علامه نائینی:

بوجود آمد. این مفروض بر پایه جریانات انقلاب مشروطه تصور شده است.

۲- سؤال اصلی: مبنای مشروعیت حکومت از دیدگاه شیخ فضل... و علامه نائینی کدام است؟

۳- فرضیه:

۱- نظریه علامه نائینی در زیر مجموعه نظریه‌های دولت مبتنی بر مشروعیت الهی - مردمی است.

۲- نظریه شیخ فضل... در زیر مجموعه نظریات دولت مبتنی بر مشروعیت الهی بلاواسطه است.

۵- مفاهیم

پ بررسی تطبیقی

هر یک از دو اندیشه مورد نظر، ویژگیها و مختصاتی دارد که آن دو را از هم ممتاز و جدا می‌نماید منظور از بررسی تطبیقی شناسائی و درک محتوا و ماهیت هر یک از دو اندیشه است.

مبانی

مبانی جمع مبنا است و مبنا به معنی ریشه می‌باشد. پس مبانی آن اصول کلی هستند که مسائل هر رشته بر آنها بنا نهاده می‌شود.

مشروعیت^(۱)

مسئله مشروعیت یعنی توجیه عقلی اعمال قدرت حاکم. حاکم برای اعمال قدرت خود چه مجوزی دارد و مردم چه توجیه عقلی برای اطاعت از حاکم ارائه می‌کنند. مسئله مشروعیت در واقع پاسخ به این دو سؤال است.

۱ - در تمام این رساله بحث از مشروعیت سیاسی است.

۱- دولت بر چه مبنایی حق دارد به مردم امر و نهی کند و در امور اجتماعی دخالت و تصرف نماید و مقدرات عمومی را هدایت و مدیریت نماید.

۲- مردم به چه دلیلی تن به اطاعت می‌سپارند و از دستورها تبعیت می‌نمایند و منقاد سیاستهای حاکمیت می‌گردند.

مشروعیت فقهی

یعنی حجت شرعی داشتن و واجد استناد معتبر به شارع مقدس بودن می‌باشد.

ضوابط الهی

به مجموعه تعالیم و دستورات کتاب خدا، سنت نبوی و سیره «ائمہ علیهم السلام» بر مبنای استنباط عالمان دینی اطلاق می‌گردد.

۶- ابعاد موضوع

موضوع فوق یک موضوع نظری می‌باشد که به مبانی مشروعیت حکومت مشروطه سلطنتی از دیدگاه شیخ فضل‌الله نوری و علامه نائینی در دو مقطع تاریخی مهاجرت صغری در ۲۲ آذر ۱۲۸۴ تا انحلال مجلس دوم در روز سوم دیماه ۱۲۹۰ پرداخته و استناد به شواهد تاریخی فقط در جهت اثبات یا نفی دیدگاههای این دو می‌باشد. بنابراین محور و اساس بحث درباره اندیشه سیاسی نائینی کتاب تنبیه الامه و تنزیه المله می‌باشد. که ۱۰ ماه پس از الغای موقت مشروطیت و بستن مجلس نوشته شد. اثبات فرضیه تحقیق در باب نظریه علامه نائینی (مشروعیت الهی - مردمی) بر مبنای کتاب فوق الذکر و بر پایه جریانات انقلاب مشروطه تصور شده است.

طرح تقریرات درس علامه نائینی در کتاب المکاسب و البیع و منیة الطالب از موضوع بحث رساله خارج می‌باشد و فقط اشاره‌وار به آن پرداخته شده است. مجدداً متذکر می‌شویم محور و مبنای بحث ما در مورد علامه نائینی کتاب تنبیه الامه و تنزیه المله می‌باشد. که دو قرن پیش جهت

حل یکی از مشکلات اساسی «حاکمیت مطلقه» یعنی مسئله انتقال حاکمیت از یکی به دیگری و تداوم آن، «نظریه دولت مشروطه» عرضه شد. آنچه علامه نائینی و فقیهان همفکرش آغاز کردند به تأسیس یک مبنای جدید مشروعیت قدرت سیاسی در اندیشه سیاسی انجامید: مشروعیت الهی - مردمی.

۷ - سازماندهی تحقیق

تحقیق حاضر طی دو بخش مرتبط به هم، بخش اول کلیات و بخش دوم تحت عنوان بررسی مقایسه‌ای مبانی مشروعیت حکومت از دیدگاه شیخ فضل‌الله نوری و علامه نائینی می‌باشد. بخش اول شامل ۵ فصل و بخش دوم شامل سه فصل است که متناسب با عنوان و هدف بخش انتخاب گردیده. عناوین ۵ فصل بخش اول بترتیب مقدمه - چارچوب تحقیق، مشروعیت، مشروطیت، شیخ فضل‌الله نوری و علامه نائینی می‌باشد. فصول بخش دوم نیز بترتیب احکام الهی (دو مبنای مشروعیت، دو نظریه دولت)، آراء مردمی (مشارکت سیاسی، نظارت، قانون اساسی، آزادی، برابری، مساوات) و نتیجه‌گیری نام دارد.

۸ - منابع و روش تحقیق

منابع مورد استفاده از منابع اولیه و ثانویه می‌باشد. منابع اولیه عمدتاً مکتوبات، رسائل و نامه و مقالات می‌باشند.

منابع ثانویه نیز از منابعی که در مجامع علمی و تاریخی از اعتبار لازم برخوردار است. در این تحقیق از روشهای مختلف توصیفی، تحلیلی و تطبیقی استفاده شده است.

فصل دوم

مشروعیت

فصل دوم : مشروعیت

۱ - مشروعیت در اندیشه سیاسی غرب

یکی از اساسی‌ترین مفاهیم در علوم سیاسی که در چند دهه اخیر بواسطه تحقیقات ماکس و برتا اندازه‌ای روشن گردیده، اصل مشروعیت^(۱) است. مسأله مشروعیت از بنیادی‌ترین مسائل حکومت و دولت می‌باشد و اصولاً طبقه‌بندی نظریه‌های دولت و بررسی مقایسه‌ای آنها بر اساس منبع مشروعیت قدرت سیاسی روشنتر از سایر گروه‌بندیها می‌باشد. «اینکه قدرت دولت راناشی از خداوند یا حقوق فطری یا اراده ملت بدانیم بر میزان قدرت دولت و حدود آزادی فرد تأثیر می‌گذارد.»^(۲)

اهمیت این مسأله تا بدان پایه می‌باشد که در ادوار مختلف رژیمهای سیاسی نمی‌توان رژیم‌ها را یافت که توانسته حاکمیت خود را ادامه دهد و اجراء نماید ولی از مشروعیت برخوردار نبوده و یا حداقل ادعای چنین چیزی را نداشته باشد. البته بکارگیری مفهوم مشروعیت در رژیمهای مختلف سیاسی در طول تاریخ حاکمیت رژیمهای سیاسی به صورت امروزی متداول نبوده، ولی بسیاری از محققان علم سیاست که به دنبال ریشه‌یابی چنین منهوم می‌بوده‌اند آن را در آثار اندیشمندان و متفکرین سیاسی یونان و روم جستجو کرده‌اند.

اگر چه مفاهیم اساسی در علوم سیاسی در مطالعه اندیشه‌های سیاسی کهن دارای حدود و ثغور مشخصی نبوده ولی این بدان معنی نیست که مفاهیم ساده اینگونه مقوله‌های بی سابقه بوده و در اندیشه‌های گذشتگان مسائل مربوط به این مفاهیم وجود نداشته است. بلکه در قدیمیترین اندیشه‌های سیاسی، مسائلی چون منشأ دولت و واگذاری اختیار قانونگذاری و اشکال حکومت و انتخابات دیده می‌شود. اصولاً تاریخ سیاسی در همه اجتماعات ابتدائی و پیشرفته نشانگر دو دسته متمایز فرمانروایان و فرمانبرداران است. در این میان نظریه دورکیم مبنی بر عدم تفاوت و تمایز بین

1 - Legitimacy.

۲ - حسین بشیریه، مقدمه کتاب نظریه‌های دولت، (تهران، نشر نی - ۱۳۷۱)، ص ۸.

فرمانروایان و فرمانبرداران در آغاز زندگی بشر احتمالاً نادرست است^(۱) تاریخچه بحث مشروعیت در اندیشه سیاسی غرب را در سه فراز می‌توان مورد بررسی و مطالعه قرار داد.

الف - از هومر تا سیسرون

تاریخ اندیشه‌های سیاسی تا پندارهای دو شاعر بزرگ یونان باستان هومر (قرن نهم پیش از میلاد) و هزیود (قرن هشتم قبل از میلاد) به گذشته بر می‌گردد. بنا به اقتضای موضوع بحث در مورد تاریخچه مشروعیت در اندیشه سیاسی غرب، زمینه بحث ما باید به آن دسته از متفکران یونانی منحصر باشد که در تاریخ فلسفه سیاسی در غرب مقامی داشته‌اند. «یکی از بزرگان حکمای باستان هرقلیطوس^(۲) از اهل فسیوس بود.^(۳) عقاید وی از دو جهت در برانگیختن اندیشه سیاسی نزد یونانیان مؤثر بود. «یکی آنکه با انکار ثبات امور جهان به نحو کلی، آنان را متوجه کرد که تغییر سازمانها و نهادهای سیاسی موجود، خلاف آئین و ناموس کیهان نیست و دیگر آنکه الهام بخش افلاطون و ارسطو در قسمت بدیع عقایدشان شد. اولی را در فکر یافتن نظامی ایمن از دگرگونی یعنی مدینه فاضله او انداخت و دومی را به پیدا کردن منشأ جامعه سیاسی و چگونگی سیر تحول آن رهنمون شد^(۴)».

بر اساس عقاید فلسفی هرقلیطوس که همه چیز را در حال دگرگونی می‌پنداشت در می‌یابیم که علی‌رغم قدمت و تفاوت و پیچیدگی مفاهیم سیاسی، تفکر سیاسی مخصوصاً در باب مشروعیت یک جریان ممتد تاریخی را به ذهن متبادر می‌کند.

۱ - استاد عباسعلی عمید زنجانی، فقه سیاسی، جلد اول، (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۸)، صص ۶۱ - ۶۰.

2 - Hraaclite

۳ - محمد علی فروغی، سیر حکمت در اروپا، (بی‌جا، انتشارات صفی‌علی‌شا، چاپ سوم، ۱۳۶۱)، ص ۶.

۴ - قاسم افتخاری، تاریخ اندیشه‌های سیاسی در غرب، (تهران: دانشگاه امام صادق (ع) نیشال دوم سال تحصیلی ۶۵ -

۶۴)، ص ۷.